

Lyudmila MINDOVA

(Institute for Balkan Studies, Centre of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences)

THE CONCENTRIC CIRCLES OF HELL: TOTALITARIAN PSYCHIATRY IN SEVERAL LITERARY EXAMPLES

***Abstract.** One of the earliest serious examples of psychiatric abuse under communism is the 150-page manuscript smuggled to the West by the Russian dissident and “imperialist spy” Vladimir Bukovsky, after being exchanged for the Chilean communist activist Luis Corvalán. The information about the so-called “latent” or “mild schizophrenia”, under which many dissidents in the USSR were institutionalized, serves as definitive proof of abuse, which the World Health Organization condemned. After 1989, numerous literary works and memoirs about repressive psychiatry emerged in the former Eastern Bloc. The article is based on several eloquent examples from post-Yugoslav and Bulgarian contexts. As psychiatrist Dr. Kiril Milenkov claims, after the Revival Process, most of the documentation of abuse in the People’s Republic of Bulgaria was destroyed, so today information about this can primarily be drawn from the memories of victims or the rare confessions of physicians. Among the key Bulgarian accounts is the book by the prominent Bulgarian intellectual and translator Vladimir Svintila, *The Face of the Gorgon*. In the post-Yugoslav context, the contributions of the writer Dragoslav Mihailović and psychologist Petar Kostić are significant, as they helped create a systematic account of the psychological repressions at Goli Otok.*

Keywords: totalitarianism, repression, psychiatry, post-totalitarian prose

„Да те е грижа повече за страданието на ближния, отколкото за твоето собствено, несъмнено е единственият начин да запазиш човешки облик в лагера. За никоя от нас това не бе акт на героизъм, а по-скоро акт на самосъхранение“ – тези думи на руската поетеса и дисидентка Ирина Ратушинская цитира Цветан Тодоров в книгата си „На предела“ като ярък пример за психическите механизми, които правят възможно духовното оцеляване на жертвите в тоталитарните лагери (Тодоров/Todorov 1994: 93). В своята мемоарна книга „Сивото – цветът на надеждата“ (Ратушинская/Ratushinskaya 1989) руската политзатворничка разказва за затварянето ѝ заради „антисъветска пропаганда и агитация“ в Дубравлаг, лагерната колония за „особено опасни държавни престъпници“. Тя е там сред много други жени, доведени до състояние да се съмняват в собственото си съществуване, тъй като официално не са определяни като полити-

чески затворнички. Оттам идва и всеобщото им усещане, че самата държава е „огромна психиатрична клиника“ (Ратушинская/Ratushinskaya 1989), в която нещата не са такива, каквито са, а политзатворничките са целенасочено поставени в принудително съвместно съществуване с действително болни психически хора. Нещо, което е обичайна практика на репресивната психиатрия, чиято цел е да атакува психическата стабилност на психически здрави хора, а за оцеляването си при такива условия те трябва да търсят постоянно нови пътища за своето спасение.

И ето един от начините за справяне с психическите атаки, които описва Ратушинская: „Всички сме в столовата, на чай. Пани Ядвига ни чете стиховете си. Написала ги е на литовски, но за нас ги е превела на руски: как Господ тази вечер е дошъл при нас, невидим. Ние знаем, че Той е тук, ще Му освободим място да седне. Макар че всъщност ние не Го виждаме, а само Той нас. И не точно нас самите, а нашите сърца. Навивни и прости думи, не съвсем в синхрон с руската граматика. Само че написани не за литературните критици, а за нас, тези думи сгриват нашите души“ (Ратушинская/Ratushinskaya 1989).

В този откъс е описан случай на съпричастност, солидарност и споделена вяра, който бихме определили като обнадеждаващ пример в тоталитарните държави. Подобни примери не са многобройни, тъй като цената на съпротивата е висока, а не бива да пропускаме факта, че крайното насилие на тоталитарната държава над нейните политически противници е в лишаването им от статута на жертви, в тяхната морална капитулация. Както споделят повечето от потърпевшите лагеристи в югославския лагер Голи оток, стремежът на насилниците е бил категорично да разрушат моралните устои на мъчениците и да ги превърнат от жертви в злодеи. Затова и е въведен „ритуалът“ на „тържественото“ или „топло“ посрещане (наричан също „топлият заек“ от Антоние Исакович и други автори) на новите концлагеристи, „ритуал“, чиято цел е деградацията на личността на старите и малтретирането и сплашването на новите, без обаче да се стига до тяхната случайна безболезнена смърт. Напротив, целта е не смъртта (която в случая е спасение), а постоянното пребиваване в страдание, страх и унижение. Както твърди изследователят на тоталитарната психиатрия Петър Костич, „... мъчителите на Голи оток не са знаели защо, но са знаели как техните жертви ще бъдат превъзпитани и подготвени да живеят пасивно без по-нататъшно желание да променят света“. И продължава: „... на Голи оток има редица примери за социално, а не биологическо програмиране на злодейството, само че крайната цел е оцеляването не на вида, а на политическия проект за обществено устройство“ (Костић/Kostić 2002: 049, 051).

Многократно изследователите на лагерните репресии посочват, че най-честата причина за смъртта на политзатворниците е не толкова физическата агресия срещу тях, колкото загубата на упование и усещане за смисъл в съществуването. Затова и неслучайно след излизането си от нацисткия лагер Виктор Франкъл основава своята екзистенциална психотерапия върху „търсенето на смисъл“ (Франкъл/Frankl 2023). И в този случай Цветан Тодоров възприема работата по облекчаването на чуждото страдание като „преоткриване на достойнството и себеуважението“ и „цел, надхвърляща себесъхранението“ (Тодоров/Todorov 1994: 93). Тук впрочем стигаме до важен момент. Болшевизмът, който подлага християнството на тежки репресии, паразитира тъкмо върху християнския прочит на нуждата от смисъл и ценност. В комунистическата идеология също има и призив към саможертва в името на „светлото бъдеще“, и непогрешимост на вожда и избраните, и разнообразни ритуали по легитимиране на първенците, само че, разбира се, без вяра в отвъдния свят, душата и Бога. Но тъкмо този политически паразитизъм е силно обвързан с нечовешките форми на насилие, които оправдават злото като необходимост в името на общественото благо.

В своята документално-художествена книга „Голи оток – ешафод на духа“ хърватският дисидент Миховил Хорват пише следното: „Напускайки старата си вяра, римокатолическата, аз не можех да продължа напред без вяра, така че прегърнах комунистическата, но много бързо проумях, че тази нова вяра е довела и вярата, и бога, и чистилището сред нас, та който не вярва, ще има възможност да вкуси в истинския смисъл на тази дума и своя бог, и ада, и чистилището“ (Horvat 1996: 51). Затова и психологът Петър Костич препоръчва: „Ако питате какво да изберете, ще отговорим недвусмислено. Между болшевишката и религиозната система от все сърце ви препоръчваме религиозната¹: поне никога няма да разберете, че сте сбъркали, а отсамните мъки ви гарантират ако не друго, поне достоен живот след смъртта. В болшевизма само някои живеят (и то само как?!) преди смъртта. И как иначе да си обясним неуспеха на всички болшевишки проекти за социална справедливост? Напълно

¹ Тезата придобива по-широка популярност в посткомунистическата психотерапия, макар срещу нея да се изправят тенденциите на актуалния секуларизъм. Все пак обаче съвременната психотерапевтична практика дължи голяма част от своите успехи тъкмо на привличането на религиозния опит. На това е посветен например доклад на клиничния психолог Велизара Червенкова върху религиозното съзнание, в който доклад основни тези са синхронизирани с юнгианската, че „... там, където господства рационалистичният материализъм, държавите се превръщат не толкова в затвори, колкото в лудници“ (Червенкова/Chervenкова 2005: 97 – 102).

невъзможно е да си представим, че една обществена система може да е добра, ако хората в нея са лоши или грешни“ (Костић/Kostić 2002: 066).

Темата за психиатричните репресии на двете големи тоталитарни системи на XX век някак естествено ни отвежда до голямата морална тема за понятието за злото и статута му в тоталитарната държава. Интересно е как в свои наблюдения върху термините „банално зло“ и „радикално зло“, които Хана Арент използва в анализите си на Холокоста, двама наши съвременни изследователи (Стилиян Йотов и Валентин Калинов) стигат до ключово доближаване на проблема за злото и проблема за смисъла. В статия на Стилиян Йотов по темата е цитиран текст на Арент, който се появява с неслучайното заглавие „Завършеното безсмислие – Die vollendete Sinnlosigkeit“, като авторът специално подчертава изумлението на философката от „*налудничавата нереалност*, изплъзваща се на разума“ (Йотов/Yotov 2015), която характеризира всяко преживяване на лагера, било то пребиваване, спомен или очакване. В заключението си Стилиян Йотов потвърждава своята теза, че тоталитарното зло е едновременно „безспорно, безсмислено и банално“.

„Радикалната“ липса на смисъл, която поставя злото отвъд предела на разума, има възлово място при досега ни с тоталитарната психиатрия. Среците ни с документалната и художествената лагерна проза неизменно ни изправят пред повече или по-малко ясно изразеното мнение, че не само лагерите, а самата тоталитарна държава е „своеобразна лудница“, начело на която стоят „височайши луди“. Така например в пролога към романа си „Тихият бял Дунав“ Атанас Липчев пише за „... авторитета на един впиянчен московски слуга, който без съмнение бе луд за връзване и който беше в основата на всички онези дивотии и престъпления, сложили началото на онзи организиран хаос и безпринципност, които и до ден днешен определят характера на българското общество. На всичко отгоре височайшият луд бе обявен за баща на нацията...“ (Липчев/Lipchev 2007: 6). Показателно е, че в текста настойчиво се говори за организираното подкопаване на смисъла в рамките на онази действителност. Това тъкмо е водещото, което жертвите на тоталитарното психическо насилие подчертават. Всички те описват усилията на мъчителите им поръчково да подложат на унищожение здравия им разум. Целта е деградацията на личността и загубата на съпротивителни сили. Така в изследването си върху югославския Гулаг словенският изследовател Божидар Йезерник специално акцентира върху заключението на Драгослав Симич и Бошко Трифунович от мемоарната им книга: „... тази тяхна система беше целенасочена – да ни унищожат психически. Да ни ликвидират като личности, да убият вярата ни в нас самите и да ни превърнат в зверове“ (Jezernik 2013: 70).

Пред това пределно страдание на жертвата, насилствено и перфидно превърната в своята противоположност и отрицание, ние се сблъскваме тъкмо с проблема за „радикалното зло“, както го описва Валентин Калинов в анализа си на филма „Трябва да поговорим за Кевин“ (Калинов/Kalinov 2021: 122 – 148). Подобно на Стилиян Йотов, и Валентин Калинов се съсредоточава върху отношението между злото и смисъла. При това той уместно въвежда в контекста на филма философските рефлексии на Хана Арент върху „неспособността ни да осмислим *радикалното зло*“ (Калинов/Kalinov 2021: 138). Злото – ще продължи по-насетне българският философ – е „епистемологичен проблем, проблем на разбирането“, то е „отвъд всяко разбиране“ (Ibid).

Впрочем към тези философски и психоаналитични рефлексии върху злото се добавят и чисто медицински илюстрации в подкрепа на тезите за тенденциозното провокиране и катализиране на човешката агресивност в тоталитарното общество и лагерите. Петър Костич привежда няколко медицински примера за изкуствена стимулация на агресията чрез неврохирургическа или медикаментозна интервенция (Костић/Kostić 2002: 051 – 052), но същевременно се позовава и на книгата на Ерих Фром „Анатомия на човешката деструктивност“: „... съзидателността и деструкцията, любовта и омразата не са два инстинкта, съществуващи независимо един от друг: и двата са отговор на една и съща потребност за трансцендентиране, тъй като желанието за унищожение би трябвало да се появи, когато желанието за сътворение не е удовлетворено“ (Костић/Kostić 2002: 052).

В тоталитарните държави и техните лагери жертви на особени репресии са тъкмо представителите на творческия и интелектуалния елит. С невъздържана мощ властимащите подлагат на „самоуправленско превъзпитание“ лагерниците в Голи оток, принуждават ги към самокритика, самоунижение и робско смирение, а накрая и към агресия срещу събратята им по съдба, за да бъдат лишени от всяка надежда за спасение. Всъщност нека припомним, че доколкото има упование, то отправя отвъд този живот. Единствено личностите, които са в състояние да пожертват физическото си оцеляване в името на висша морална ценност, онези, които от мнозина изследователи и анализатори са определяни като нови мъченици на тоталитарния век², само те се оказват неподатливи на психическите атаки и манипулации.

² Ако сръбският психолог Петър Костич предлага класификация и на жертвите, и на злодеите в зависимост от техните поведенчески избори, така че жертвите са групирани в следните типове: великомъченици, мъченици, двуличници, губещи, ситуационни бездушници (вж. Костић/Kostić 2002: 095 – 102), в църквите в посткомунисти-

В книгата си „Лицето на Горгоната“ големият български интелектуалец и преводач от английски Владимир Свинтила показва методите на репресивната психиатрия и начините за съпротива спрямо нея. Срещу психотропните вещества, психолептиците, психо-фармацевтичните средства и електрошоковете („най-префиненото инквизиторско средство“) Свинтила изправя своята „интелектуална психомахия“, своята интимна битка със злото, основана на откритието, че от насилствено причинената в полицейската психиатрия невроза „... се възстановяват развитите или пълноценните личности“ (Свинтила/Svintila 2010).

За Свинтила главната битка на репресивната психиатрия е битката ѝ с паметта. Усилието е да бъде разрушена в своите основи вътрешната психическа интеграция на личността, след което да се постигне пълното ѝ обезвреждане. Затова и интелектуалецът определя „електрошоковата терапия“ като „инквизиция“. За него е несъмнено, че е вдворен в психиатрия и „лекуван“ там, за да бъде психически дестабилизиран и лишен от възможност за съпротива. „В психиатрията е ясно – пише Свинтила, – че помненето, паметта, е основната категория на битието... Шоковете имат интересни последици – те отслабват паметта... Паметта обаче е азът... Преди психиатрията заучавах двеста стиха от едно четене. След шоковете тази памет рухна, както рухва сграда, на която са подкопали основите“ (Свинтила/Svintila 2010).

Метод на насилствено предизвикана шизофрения (подобно на „латентната“ или „меко протичаща шизофрения“, откритие на съветския психиатър Андрей Снежевски, с която диагноза са обявявани за невменяеми и принудително хоспитализирани редица руски дисиденти) описва в пиесата си „Голям брилянтен валс“ словенският писател и драматург Драго Янчар.

Дебютът на Драго Янчар в драматургията е в началото на 80-те години. Първата му пиеса е поставена на сцена през 1982 г. и го заявява като провокативен и смел автор. Заглавието на пиесата е „Дисидентът Арнож и неговите хора“. През 1985 г. на сцена е поставена най-известната му пиеса, която още същата година е отличена с Грумовата награда за най-добра словенска драма. Това е пиесата „Голям брилянтен валс“. Тази антиутопична драматургична гротеска е показателна за значимия обрат, който по това време се извършва не само на литературната и театралната сцена, но и в цялото общество в Източния блок. А Янчар оттук

ческите държави след 1989 г. официално протича процес на канонизация, в резултат на който редица християни, приели доброволно страданията и показали изключителна твърдост във вярата по време на атеистичния режим, се присъединяват в сонма на светите мъченици.

насетне заслужено си спечелва името на един от най-забележителните творци не само в Словения, но и в съвременните европейски литератури.

В самото начало на 90-те години в превод на българския актьор с баща хърватин Евгени Фабиани пиесата на Драго Янчар „Голям брилянтен валс“ е поставена на бургаска сцена, но по-нататък нейното присъствие в българското театрално пространство е прекъснато по ред причини. Янчар като драматург в българска среда се завръща чрез превода на Людмил Димитров и изданието „Дебнейки Годо. Пет съвременни словенски пиеси“ (2014). Пиесата, дала заглавието на българското издание, се появява пред словенската публика през 1988 г. и безспорно продължава антитоталитарната саркастична и пародийна стилистика на Янчар.

Той помества действието на пиесата си на пръв поглед в съвременното, само че това е съвременното на психиатричната клиника с абсурдното име „Свободата освобождава“, където за дисциплиниране и терапевтично пре моделиране на индивидуалността според „новите реалности“ са се събрали в шизоиден порядък личности от различни епохи: Савел Павел, Симон Вебер, който е същевременно и полският въстаник Северин Дрохойвски (1770 – 1854), пианистът Емерик, композиторът Шопен (1810 – 1849), чието прочуто произведение за пиано е лейтмотивът на пиесата. Драматургичният текст на Янчар изобилства с исторически подробности, които засилват още повече гротесковото внушение, тъй като темпоралният ред е иронично нарушен. Пиесата среща живи и мъртви, реални исторически и измислени личности; среща ги в художествената реалност, за да покаже условността в едно общество на масова идеологическа манипулация, каквото е тоталитарното.

Драго Янчар се насочва към полската историческа и културна класика, тъй като е очевидно, че търси метафора по-глобална от националните словенски метафори. Неслучайно двама от ключовите герои в пиесата са с прозвищата Старши и Младши специалист по метафорите. На иронична и сатирична критика е подложена цялостната идеологическа система, която обилно си служи с метафоричния изказ, за да манипулира съзнанието. Психиатричната клиника „Свободата освобождава“ е своеобразен микрообраз на тоталитарната държава, която насилствено променя самоличността на гражданите.

„Но защо все пак полски офицер? ... Защо се налага да е чужд революционер? Толкова ли си нямаме някой наш роден?“ (Jančar 1997: 45) – пита Старшият специалист по метафорите.

По времето, в което словенският писател пише пиесата си, създаденият през 1980 г. полски профсъюз „Солидарност“ вече е добил голяма известност, а Лех Валенса и полският свободолюбив дух предизвикват въодушевление и възторг в целия Източен блок. Затова с манипулатив-

ните усилия на лекаря интелектуалецът Симон в пиесата трябва да бъде трансфоран тъкмо в поляк. Защото – казва психиатърът – „... най-накрая ще получим поляци, без да ни трябва легла и за тях. И то само какви поляци! Въстаници! Да има в крайна сметка работа не само за психиатрията, а и за полицията“ (Jančar 1997: 63).

Практиките на полицейската психиатрия са иронично представени и в романа „Викаров комплекс“ на хърватския писател Милорад Стоевич. Завършил Философския факултет на Загребския университет, писателят е работил като редактор и основател на редица списания и сборници, бил е гост преподавател по хърватска литература в Украйна и Южна Корея, както и преподавател във Философския факултет в Риека. Публикува поезия, проза, научна литература. Дебютира с поезия през 1971 г., но романът също се оказва сред предпочитаните от него жанрове – до появата на „Викаров комплекс“ има седем публикувани романа.

Още с първия от тях – „Примери за упражнения по лудост“ (1981) – Стоевич проявява интерес не само към териториите на психологията, но и към въпросите на насилието, травмата, ероса и танатоса. В този смисъл „Викаров комплекс“ е сбор от многообразната проблематика, която вълнува този автор. В романа лудостта е една от маските на свободата. Свобода в начина на разказване, в джазовата „дисграфична“ форма на дневника, а от друга страна – в демонстративното отгласване от властовия натиск.

„Викаровият комплекс“ е фикционална тоталитарна версия на Едиповия комплекс. Изписван ту като Викаров, ту като Икаров (Стоевич/Stojević 2015: 92), този комплекс според разказвача е характерен за всички онези „викарии“ на репресивната машина, които – без значение от времето и мястото – влизат в съперничество със своя създател и господар. Срещу агресията на „викария“ стои оргийната свобода на лудия в романа. Разбира се, авторът тук иронизира психиатричните експерименти в концентрационните лагери, но и вижда лудостта като форма на свобода – свобода на мисълта, на изказа, на художествената форма. Имитираната „дисграфия“ и „дислексия“ на писмото всъщност е сходна с абсурдизма и нонсенса, които се поддържат например в поезията на Константин Павлов и Томаж Шаламун. Към тази езикова антиформа в романа на Милорад Стоевич се присъединява и музикализацията, която също е ярък белег на свободата. Всъщност романът протича като джазова импровизация, а разказвачът в обемната първа част на романа е наричан именно „Джаза“.

Ако разглежданите дотук художествени и мемоарни произведения са писани от преки участници в (и потърпевши от) описваните събития, интересен поглед към времето на тоталитарната психиатрия откриваме в романа на писателка от следващото поколение. Става дума за романа „Българският лекар“ (2019) на Ники Павлов, родена през 1964 г. в ГДР.

Ники Павлов е връстница на Илия Троянов и в семейните им истории има близост. В този контекст романът ѝ предизвиква по-специален интерес, тъй като е разказ за бащата психиатър. Чрез неговия образ читателят навлиза в света и на българската, и на източногерманската комунистическа психиатрия, и на „империалистическата“ западногерманска.

Ники Павлов реконструира по своите детски и младежки спомени образа на баща си и паметта за работата му. Подчертава голямата роля на руския лекар и физиолог Иван Павлов в съветската, а оттам – и в българската психиатрия; посочва обвързването на неврологията и психиатрията в НРБ, като и отхвърлянето на Фройд и психоанализата, но очевидно запозната с филтрирана фактология, авторката поддържа тезата, подкрепяна от репресивната комунистическа психиатрия, че за разлика от съветския случай злоупотреба с психиатрията в НРБ и в ГДР не е имало. За сметка на това в началото на романа е описана ярко срещата на бащата с наследството от хитлеристката психиатрия в Бернхаузен: „Акцията Т4 нищо ли не Ви говори? Убийствата чрез насилствена евтаназия, която извършват нацистите? В Бернхаузен са убити хиляди душевноболни и хора с физически недъзи. Има дори една газова камера. И други психиатрични клиники са били превърнати в заведения за убийства: Графенек, Зоненщайн, Бранденбург-Гьорде, Хадамар“ (Павлов/Pavlov 2019: 53).

Впрочем точно при постъпването си на работа в Бернхаузен бащата – Ванчо, д-р Иван Николов – се среща с видния български психиатър д-р Шипковенски. Макар и с променено лично име (Димитър вместо Никола) читателят лесно може да разпознае големия специалист по психиатрия и неврология, един от основоположниците на съвременната психиатрична наука в България, който си спечелва името на достоен учен още преди Деветосептемврийския преврат. За срещата си с д-р Шипковенски пише и Владимир Свинтила в „Лицето на Горгоната“, като в неговия разказ недвусмислено се посочва, че психиатърът е намерил начин да намекине на интелектуалеца как да се предпази от по-зловредни въздействия върху психическото му здраве по време на принудителния престой в психиатричната клиника. За Шипковенски, който точно през 1958 г. е бил обвинен във фройдизъм и е лишен от правото да чете лекции пред студентите, очевидно не е било трудно да влезе бързо в диалог с интелектуалеца, самият той също със завидни познания в областта на психоанализата и фройдизма.

В романа на Ники Павлов коментарите относно грешките на комунистическата психиатрия идват чрез друг герой – източногерманския му колега Бернхард, който чете със сериозен изследователски интерес в оригинал трудовете на Фройд и открива комунистическите злонамерени

редакции по текстовете му. Затова и с ирония подхвърля: „При Фройд водещото е неосъзнатото, при нас Партията“, а после добавя недвусмислен намек за репресивната машина: „Знам, че не съм господар на собствения си къща, и докато продължавам да действам като такъв, няма как да ме притиснат“ (Павлов/Pavlov 2019: 233).

Макар че в романа на Ники Павлов е представена филтрирана информация за реалността в клиниките, където е работил бащата, текстът изобилства с интересни и ярки примери, които говорят не само за случващото се в психиатриите от епохата на Студената война, но и за самите тогавашни общества. „Българският лекар“ се нарежда сред литературните текстове, в които се разкриват частици от един отминаващ свят. Безспорно ролята на въображението, недостатъчната информираност и стилизацията в художествения документ са определящи, но и той е свидетелство за пресъздаденото в него време.

Да заключим. Разгледаните произведения от постюгославски и български автори са част от корпус текстове, който тепърва предстои да бъде по-сериозно проучван. Несъмнено е, че в комунистическите страни злоупотребите с психиатрията не са единични и случайни събития, както е несъмнено и усилието на участниците „откъм държавата“ в тези процеси да заличат истинския характер и размерите на извършените престъпления. Дали през маската на иронията, метафоризацията, абсурда, сюрреализма или хиперреализма, художествената литература винаги е притежавала неизчерпаем набор похвати за изобразяване на реалността и съхраняване на свободата на словото. Талантливи примери за такива литературни похвати ни дават произведенията на Драго Янчар и Владимир Свинтила, Драгослав Михайлович, Миховил Хорват и Милорад Стоевич. Благодарение на техните книги днес разполагаме не само с една по-пълна представа за времето преди нас, но и с нравствена координатна система за адекватното разбиране и оценяване на тоталитарни явления.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Йотов 2015: Йотов, С. Относителност и абсолютност на злото в разбирането за тоталитаризма. – *Предизвикай правото*, 11.10.2015. [Yotov 2015: Yotov, S. Otnositelnost i absolyutnost na zloto v razbiraneto za totalitarizma. – *Predizvikay pravoto*, 11.10.2015.]. <<https://www.challengingthelaw.com/pilosofia/zloto-totalitarizma/>>, retrieved on 29.09.2024.

Калинов 2021: Калинов, В. За радикалното зло. Психоанализа и теология по линията на един филм. – *Християнство и култура*, 5 (162),

- 2021, 122-148. [Kalinov 2021: Kalinov, V. Za radikalното zlo. Psihoanaliza i teologiya po liniyata na edin film. – *Hristiyanstvo i kultura*, 5 (162), 2021, 122 – 148.].
- Костић 2002: Костић, П. *Психолошка анатомија Голог отока*. Београд: Слободан Машич, Нова 184, 2002. [Kostić 2002: Kostić, P. Psihološka anatomija Golog Otoka. Beograd: Slobodan Mašić, Nova 184, 2002.]. ISBN 86-7598-005-1.
- Липчев 2007: Липчев, А. *Тихият бял Дунав*. Варна: Книгата, 2007. [Lipchev 2007: Lipchev, A. *Tihiyat byal Dunav*. Varna: Knigata, 2007.]. ISBN 9789549495164.
- Миленков 2003: Миленков, К. БКП злоупотреби с психиатрията. – *Про и анти*, 23, 2003. [Milenkov 2003: Milenkov, K. BKP zloupotrebi s psihiatriyata. – *Pro i anti*, 23, 2003.]. <<http://www.decommunization.org/Articles/Milenkov.htm>>, retrieved on 29.09.2024.
- Михайлович 2004: Михайлович, Д. *Злодеи*. София: Балкани, 2004. [Mihaylovich 2004: Mihajlović, D. *Zlodei*. Sofia: Balkani, 2004.]. ISBN 95483538653.
- Павлов 2019: Павлов, Н. *Българският лекар*. Пловдив: Жанет 45, 2019. [Pavlov 2019: Pavlov, N. *Balgarskiyat lekar*. Plovdiv: Zhanet 45, 2019.]. ISBN 978-619-186-530-7.
- Поповић 1997: Поповић, М. *Удри банду*. Београд: Гутенбергова галаксија, 1997. [Popović 1997: Popović, M. *Udri bandu*. Beograd: Gutenbergova galaksija, 1997.]. ISBN 86-7058-068-3.
- Ратушинская 1989: Ратушинская, И. *Серый – цвет надежды*. London: Overseas Publications Interchange Ltd. 1989. [Ratushinskaya 1989: Ratushinskaya, I. *Seryu – tsvet nadezhdy*. London: Overseas Publications Interchange Ltd. 1989.]. ISBN 1-870128-41-9. <http://lib.ru/MEMUARY/RATUSHINSKAYA/ratush_gch.txt>, retrieved on 29.09.2024.
- Свинтила 2010: Свинтила, В. *Лицето на Горгоната*. София: Изток – Запад, 2010. [Svintila 2010: Svintila, V. *Litseto na Gorgonata*. Sofia: Iztok – Zapad, 2010.]. ISBN 978-954-321-684-0. <<https://chitanka.info/book/9321-litseto-na-gorgonata>>, retrieved on 29.09.2024.
- Тодоров 1994: Тодоров, Ц. *На предела*. София: Народна култура, 1994. [Todorov 1994: Todorov, Ts. *Na predela*. Sofia: Narodna kultura, 1994.]. ISBN: 954-04-0089-0
- Франкъл 2023: Франкъл, В. *Човекът в търсене на смисъл*. Пловдив: Хермес, 2023. [Frankl 2023: Frankl, V. *Chovekat v tarsene na smisal*. Plovdiv: Hermes, 2023.]. ISBN 978-954-262-037-2.
- Червенкова 2005: Червенкова, В. Религиозност и религиозен опит в психологията. Концепцията за смисъла и значимостта на живота в

- контекста на психичното и телесно здраве. – III (IV) национален конгрес по психология. Сборник научни доклади. 28 – 30.10.2005, 97 – 102. [Chervenкова 2005: Chervenкова, V. Religioznost i religiozen opit v psihologiyata. Kontseptsiyata za smisala i znachimostta na zhivota v konteksta na psihichното i telesno здраве. – III (IV) natsionalen kongres po psihologiya. Sbornik nauchni dokladi. 28 – 30.10.2005, 97 – 102.] <<http://psychology-bg.org/wp-content/uploads/III-IV-конгрес-по-психология-в-НРБ.pdf>>, retrieved on 29.09.2024.
- Hofman 2005: Hofman, Branko. *Noč do jutra*. Ljubljana: DZS (Zbirka Slovenska zgodba, knj. 46), 2005.
- Horvat 1996: Horvat, M. *Goli otok: stratište duha*. Zagreb: Orion Stella, 1996. ISBN: 953-6536-00-5.
- Isaković 1983: Isaković, A. *Tren 2. Kazivanja Čeperku*. Beograd: Prosveta, 1983, 7 – 214, 224 – 241. <<https://www.borut.com/library/texts/isakovic/tren2/index.htm>>, retrieved on 29.09.2024.
- Jančar 1997: Jančar, D. *Veliki briljantni valček*. Ljubljana: DZS, 1997.
- Jezernik 2013: Jezernik, B. *Goli Otok – Titov Gulag*. Ljubljana: Modrijan založba, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2013. ISBN: 978-961-241-726-0.
- Panić 1997: Panić, R. *Titovi Havaji*. Beograd: Slobodan Mašić, Biblioteka Nova, 1997. ID 51078668.
- Pfeiffer 1948: Pfeiffer, R. *Introduction to the Old Testament*. New York: Harper, 1948: 683 – 684 (цит. по: Нов библейски речник, с. 625).
- Stojević 2015: Stojević, M. *Vikarov kompleks*. Rijeka: Riječki nakladni zavod, 2015. ISBN 978-953-6268-96-2.

Assoc. Prof Lyudmila Mindova PhD

Institute for Balkan Studies,
Centre of Thracology,
Bulgarian Academy of Sciences
Sofia, Bulgaria
e-mail: lmindova@balkanstudies.bg
ORCID ID 0000-0002-7914-3076